

ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ Κρήτη ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς, ἱστορικῆς, καὶ ἀρχαιολογικῆς σπουδαιότητός της ἐφείλκυσε καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν δύο Γάλλων περιηγητῶν Πέτρου Β e l l o n (τοῦ ζωολόγου κυρίως, 1517-1564) καὶ Ἰωσήφ Τ ο υ ρ ν ε φ ὄ ρ τ (τοῦ βοτανικοῦ, 1656 - 1708) τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν περιηγητῶν τε καὶ γεωγράφων καὶ ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν.

Ὁ Βελ(λ)ώνιος, ὡς τον ἔγραφεν ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς ἦτο ἰατρὸς καὶ φυσιολογός, ἤρχισε δὲ τὰ ταξείδιά του ἀπὸ τοῦ 1546 ἤλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, Κρήτην, Κωνσταντινούπολιν, Θράκην, Λῆμον, Μακεδονίαν, Μ. Ἀσίαν, Χίον, Σάμον, Ρόδον, Αἴγυπτον, Παλαιστίνην καὶ Συρίαν. Τὸ ταξίδι αὐτὸ διήρκεσε τρία ἔτη, ἀπέφερε δὲ πολλοὺς ἐπιστημονικοὺς καρποὺς (ἔγραψε βιβλία περὶ παραδόξων ἰχθύων, περὶ ἐνύδρων, περὶ πτηνῶν, περὶ κωνοφόρων δένδρων καὶ ἄλλα) καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ περίφημον γενόμενον βιβλίον του «Παρατηρήσεις περὶ πολλῶν παραδόξων καὶ ἀξιωματικῶν πραγμάτων εὑρισκομένων ἐν Ἑλλάδι, Μ. Ἀσίᾳ κλπ.», τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1553, καὶ ἔπειτα ἐκ νέου τῷ 1554, 1555, καὶ 1558, τῷ δὲ 1559 ἐξεδόθη καὶ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ Καρόλου Clusius Atrebas (ἐν Ἀμβέρσῃ).

Ἐπίσης καὶ ὁ Ἰωσήφ Pitton de Tournefort ὑπῆρξε βοτανικὸς (1656-1708), περιῆλθε δὲ τῷ 1700-1702 τὴν Ἑλλάδα καὶ Μ. Ἀσίαν καὶ ἄλλας χώρας καὶ συνέλεξε ὑπὲρ τὰ 1300 νέα φυτά! Εἰς τοὺς τρεῖς τόμους τοῦ βιβλίου του «Ταξείδιον εἰς τὴν Ἀνατολήν» (ἐν Παρισίοις 1717) περιέχεται πλῆθος παρατηρήσεων ποικιλωτάτου περιεχομένου, (ἀρχαιολογικοῦ, φυσικοῦ, ἐμπορικοῦ κλπ.) καὶ χρησιμωτάτων εἰδήσεων διὰ τὴν ἐπιστήμην. Προέρχονται αὐταὶ ἄλλως τε ἀπὸ τόσον σοφὸν ἄνδρα. Τὸ πρῶτον τμήμα περιέχει ἀκριβῶς τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Κρήτης, περιγράφει δὲ ζωηρότατα τὴν ἀφίξιν του εἰς αὐτήν. Εἰς τὸ ταξίδι του αὐτὸ εἰς τὴν Ἀνατολήν συνωδεύετο ἀπὸ τὸν ζωγράφον Ὁ β ρ ἰ τ (Aubrit) καὶ τὸν ἰατρὸν Ἀνδρέαν φὸν G u n d e l s h e i m e r. Σημειωτέον ὅτι παλαιότερον εἶχε περιέλθει ὁ Τ. τὴν Πορτογαλίαν, Ἰσπανίαν, Ἀγγλίαν καὶ Ὀλλανδίαν διὰ τὴν ἐξετάσῃ τὸν βοτανικὸν τῶν χωρῶν τούτων πλοῦτον. Εἰς τὰ Χανιά κατέπλευσαν ἐννέα ἡμέρας μετὰ τὴν ἀναχώρησίν των ἐκ Μασσαλίας. Ὁ πλη-

θυσμὸς τῆς πόλεως ἦτο τότε, ὡς λέγει, 1500 Τοῦρκοι, 2000 Ἕλληνες, καὶ 50 Ἑβραῖοι, 10 ἢ 12 Γάλλοι ἔμποροι, εἷς Γάλλος πρόξενος καὶ δύο ἢ τρεῖς καπουτσίνοι.

Περὶ τῶν δύο τούτων περιηγητῶν θὰ διαλάβω ἐκ νέου ἀργότερον παραθέτων καὶ τινὰς ἐκτενεστέρας περικοπὰς τῶν ἔργων των. Σκοπὸς κυρίως τῆς παρούσης μελέτης εἶναι νὰ γίνουν εὐρύτερον γνωστοὶ οἱ ν ε ὡ τ ε ρ ο ι περιηγηταὶ τῆς Νήσου, καὶ νὰ ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ τῶν μορφωμένων Κρητῶν εἰς ἀνάγνωσιν καὶ σπουδὴν τῶν σχετικῶν ἔργων των.

Εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα τῶν Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. Α' (σελ. 349 ἔξ.), ἐδημοσίευσά μελέτην περὶ τῶν περὶ Κρήτης ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ εἰδήσεων ἐκπνεούσης τῆς Ἑνετοκρατίας ἐν τῇ Νήσῳ. Εἰς τὰς ὑποσημειώσεις τῆς μελέτης δίδεται πολλαχοῦ ἀφορμὴ νὰ ἀναφέρω νεώτερα περὶ τῆς Κρήτης περιηγητικὰ ἔργα, καὶ ἐκφράζω ἐκεῖ τὴν εὐχὴν νὰ εὐρεθῶσι φιλότιμοι λόγιοι Κρηῖτες πρὸς μετάφρασιν αὐτῶν εἰς τὴν γλῶσσάν μας, διὰ νὰ γνωσθῶσι παρ' ἡμῖν εὐρύτερον.

Θὰ ἀσχοληθῶ σήμερον μὲ δύο ἐξ αὐτῶν, μὲ τὸν περιηγητὴν S i e b e r καὶ μὲ τὸν ἱστορικὸν Z i n k e i s e n.

Ἐκ τοῦ περὶ Κρήτης διτόμου ἔργου τοῦ Sieber εἶχε τὴν εὐτυχῆ ἰδέαν ὁ ἐκπαιδευτικὸς σύμβουλος κ. Γεώργ. Ζομπανάκης νὰ μεταφράσῃ ἐξ ἑκατέρου τόμου μίαν περικοπὴν (ἐν τῇ ΕΕΚΣ τομ. 2, 1939 σελ. 269-284), περὶ τῶν Σφακιῶν ἐκ τοῦ πρώτου τόμου, καὶ περὶ τῶν σχολείων ἐν Κρήτῃ ἐκ τοῦ δευτέρου τόμου. Τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Sieber «Ταξείδιον εἰς τὴν νῆσον Κρήτην κατὰ τὸ ἔτος 1817» τόμ. 1-2, Λειψία 1823, κάμνω μνείαν καὶ ἐν ὑποσημειώσει τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης μελέτης μου «Περὶ τῶν περὶ Κρήτης ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ εἰδήσεων κτλ» ἐν σελ. 354, σημ. 2, συνιστῶν αὐτὸ ὡς ἐν ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων περιηγητικῶν βιβλίων περὶ Κρήτης κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Ὁ Sieber ἦτο αὐστριακῆς καταγωγῆς, ἐγεννήθη δὲ ἐν Πράγῃ τῷ 1789, καὶ ἔζη ἐκεῖ ὡς νεαρὸς ἰδιωτεύων λόγιος μέχρι τοῦ 1817. Ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου ἤρχισε τὰς περιηγήσεις του εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἦλθε πρῶτον εἰς τὴν Κρήτην, ἐκ τῆς Κρήτης δὲ ἔπειτα ἔπλευσεν εἰς Αἴγυπτον καὶ Ἱερουσαλήμ. Τούτου τοῦ δευτέρου του ταξιδίου περιγραφὴ εἶναι τὸ βιβλίον του «Ταξείδιον ἐκ Καίρου εἰς Ἱερουσαλήμ καὶ ὀπίσω» (Πράγα 1834), τὸ ὁποῖον δὲν ἔτυχε νὰ λάβω ποτὲ εἰς χεῖράς μου.

Διατὶ ἐξέλεξε τὴν Κρήτην λέγει εἰς τὸν πρόλογον. Ἡ πρώτη μου, παρατηρεῖ, συγγραφικὴ ἀπόπειρα (ἦτο μόλις 28 ἐτῶν ὅτε ἦλθεν εἰς τὴν νῆσον) ἀναφέρεται εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς νήσου Κρήτης, μιᾶς

χώρας ἢ ὁποία ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις εἶναι ἀξιοσημεῖωτος, ἀφοῦ ἀνήκει καὶ εἰς τὴν παλαιοτάτην ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δὲ τοῦ βοτανικοῦ καὶ ἱατροῦ περιηγητοῦ Τουρνεφόρτ εἶχε παραμεληθῆ ἀπὸ ὄλους τοὺς περιηγητάς. Μεγάλην βοήθειαν εἰς τὴν περιήγησίν του ἀνὰ τὴν νῆσον ἔσχεν ἐκ τοῦ ὅτι ἦτο ἱατρός, ἢ ἰδιότης του δὲ αὕτη τοῦ ἀπέμάκρυνε πολλὰ ἐμπόδια ἐπιπροσθούντα εἰς ἄλλους, καὶ διηκούλυνε τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τῆς περιηγήσεώς του. Ἔνεκα τούτου, λέγει, ἠδυνήθην πολλάκις κατὰ ἐπισκέψεις τῶν ἀσθενῶν νὰ ἔχω εὐκαιρίαν διὰ παρατηρήσεις τὰς ὁποίας μόνον εἰς ἱατρός θὰ ἠδύνατο νὰ κάμῃ. Καὶ ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν δὲν τὸ παρέλειψα. Αἱ παρατηρήσεις μου γενικῶς, παρατηρεῖ προχωρῶν ὁ Sieber, εἶναι ἀρχαιολογικαὶ (διὰ τὰς παλαιὰς ὀνομασίας πόλεων καὶ ἄλλων τοποθεσιῶν), φυσικαί, οἰκονομικαὶ καὶ ἐθνογραφικαί. Τὰς διεσκόρπισα πανταχοῦ τοῦ βιβλίου καθ' ἣν τάξιν ἢ χρόνον ἢ διάθεσιν ἐγίνοντο. Δὲν παρέλειψα τίποτε τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ καὶ νὰ κριθῆ εἰς βᾶρος μου. Τοῦτο τὸ πράττω, λέγει, διὰ νὰ δείξω τὴν ἀγάπην μου πρὸς τὴν ἀλήθειαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πρῶτον καθῆκον ἑνὸς περιηγητοῦ ἐκθέτοντος τὰς παρατηρήσεις καὶ ἀναμνήσεις του.— Τὸ νῆμα τῆς διηγήσεώς του διήκει δι' ὅλης τῆς νήσου καὶ τελειώνει εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐν Γόρτυνι λαβυρίνθου, ἀκριβῶς δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου ὅλον τὸ νῆμα τοῦτο ἐλάχιστα εἶναι πλέον ἀναγκαῖον. Προσθέτων παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῆς ἀτελείας τῶν χαρτῶν τῆς νήσου καὶ τοῦ χάρτου αὐτῆς τὸν ὁποῖον καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐσχεδιογράφησεν, ἐπάγεται τὰ ἑξῆς : Ἐπεδίωξα πρὸ παντός νὰ περιγράψω τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τῶν κατοίκων, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμά των, τὰς προλήψεις των, τὴν ἐνδυμασίαν των, τὸν τρόπον τῆς βιοτικῆς συμπεριφορᾶς των καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρά των ἐν συγκρίσει καὶ ἀντιθέσει. Πολλάκις μὲ ἐβοήθησαν εἰς τοῦτο εὐμενεῖς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι μὲ περιέπλεκον εἰς γεγονότα εἰς τὰ ὁποῖα διεφαίνετο ἐν καθαρῷ φωτὶ ὁ Πασσᾶς, ὁ Πρόξενος, ὁ Κληρὸς, οἱ ἱατροί, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ὑπάλληλοι, ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, συντόμως εἰπεῖν ἐκάστη τάξις τῶν κατοίκων τῆς νήσου ταύτης. Πᾶν μισητόν, τὸ ὁποῖον θὰ ἔψεγεν ἐκεῖ κάθε μεμορφωμένος Εὐρωπαϊὸς, προέρχεται ἐκ τῆς θρησκείας, ἐκ τοῦ Ἰσλάμ, ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀρχηγοῦ, ἐκ τῆς παρανόμου ἀνθαιρεσίας ἐκάστου προΐσταμένου. Οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ προσλάβωσι πολιτισμὸν τινα, ὅπως πράττουν τοῦτο οἱ λόγιοι Ἀραβες ἢ οἱ φιλότεχνοι Πέρσαι. Τέλος προέρχεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς συμβιώσεως δύο τόσοσιν διαφόρων ἐθνοτήτων, τῶν ὁποίων ἀκριβῶς αἱ ἰδιότητες ἐπιφέρουσι προστριβὰς ὀξύτητας. Ὅλα δὲ αὐτὰ ἐγράφησαν — σημειοῖ ἐν τῷ προλόγῳ σελ. 10—πρὶν ἢ ἀρχίσωσιν αἱ σημεριναὶ ἐχθρο-

πραξίαι ἐν Ἑλλάδι¹. Τὸ τέλος τῆς διηγήσεώς μου, λέγει, κάμνει ἡ ἀναχώρησίς μου διὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ ἡ ἀφίξις μου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Ὁ δεύτερος τόμος τοῦ βιβλίου περιέχει κυρίως τὰς φυσιοδιφικάς, γεωγραφικάς καὶ παραγωγικάς παρατηρήσεις του περὶ τῆς Κρήτης. Ἐπισυνάπτει τινὰ περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ λέπρας ἢ ὁποία, λέγει, εἶναι ἀσθένεια τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς παρατήρησις ἐν Εὐρώπῃ δὲν εἶναι δυνατή· ὡς πρὸς δὲ τὰ ἀρχαῖα γεωγραφικὰ ὀνόματα σημειώνει ὅτι ἔπραξε πᾶν ὅτι ἠδυνήθη διὰ νὰ προαχθῇ ἡ ἔρευνα αὕτη καὶ νὰ διορθωθῶσι τυχὸν ἐσφαλμένα περὶ αὐτῶν γινῶμαι. Διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην θὰ ἠδυνάμην ἴσως — παραιτηεῖ — νὰ κάμω περισσότερα, ἀλλὰ ἄς μὴ λησμονῇ τις ὅτι τὰ ἔξοδα τοῦ ταξειδίου αὐτοῦ τὰ ἔκαμα ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν μου πόρων, καὶ ἔπρεπε πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν κόπων μου νὰ κάμω καὶ μεγάλας φυσικάς συλλογὰς², πράγμα τὸ ὁποῖον μοῦ ἀφήρει ἐκάστοτε μέγα μέρος τοῦ χρόνου δι' ἐρεύνας καὶ παρατηρήσεις.

Τὸ βιβλίον τοῦτο τὸ ἱστορικὸν καὶ φυσιογραφικὸν καὶ τὸ τόσον πολύτιμον διὰ τὴν γινῶσιν τῆς Κρήτης, δὲν ἔχει δυστυχῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ εὐρετήριον προσώπων καὶ πραγμάτων, τὸ ὁποῖον θὰ καθίστα αὐτὸ πολὺ χρησιμώτερον καὶ ὠφελιμώτερον.

Θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον εἰάν τις τῶν νεωτέρων φιλολόγων ἢ ἱστορικῶν ἐπεχείρει τὴν διὰ φυλλαδίου ἢ καὶ διατριβῆς εἰς Περιοδικὸν δημοσίευσιν συστηματικῶς συντεταγμένου εὐρετηρίου τοῦ ἀξιολόγου τούτου ἔργου. Ἐγὼ αὐτὸς ἐσημείωσα προχειρῶς μερικὰ δι' ἰδικήν μου χρῆσιν. Οὕτω παραδ. χάριν περιέχονται εἰς τὸν Α' τόμον πλῆθος παρατηρήσεων καὶ εἰδήσεων. (Ὁ Β' τόμος σημειοῦται ἐκάστοτε ἰδιαιτέρως).

1) ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑΙ :

Ἰδη (478), Δία (54), Ἀκρωτήρι-Μελέχας (137, 138, 132 μέλι), Λευκὰ Ὄρη (45), Δίκτη (224, 401 ἔξ.), Στρούμπουλας (220), Γιούχτας (238), Χαλέπα (129), Ἡράκλειον (226), Ἱεράπετρος (343), Ρέθυμνον (184), Θέρισσο (135), Μονὴ Ἀγίας Τριάδος (146), Γουβερνέτο (149, 151), Κυδωνία (142), Ἀρκάδι (203), Λαβύρινθος (511), Γεωλογικὰ περὶ Κρήτης (222), Ἐπαινος τῶν καλλονῶν τῆς Νήσου (73, 158, 192, 478 κλπ.), σεισμὸς (226) κτλ.

¹) Ὅτε τὸ βιβλίον ἐτυπώνετο—1823—εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ Ἑλληνικὴ ἐξέγερσις τοῦ 1821. Ὁ Sieber, ὡς ἐλέχθη, περιῆλθε τὴν νῆσον τῷ 1817.

²) «Zum Ersatz meiner Anstrengungen musste ich bedeutende Sammlungen von Naturalien zusammenbringen».

2) ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΑΙ :

Πληθυσμὸς τῆς Νήσου (B' 179), Γενίτσαροι (186), Σφακιανοὶ (457), σκλάβοι (156), κατηγορίαι κατὰ τῶν Τούρκων (196, 182, 311), κρυπτοχριστιανοὶ (212), Κύδωνες, Ἐτεόκρητες κτλ. (290), Ὄνόματα Προξένων ἐν Κρήτῃ (321), κτλ.

3) ΙΑΤΡΙΚΑΙ :

Πανώλης (170, 199), λέπρα (79, 149, 188), ἱατρικαὶ περιπτώσεις (262, 282), λύσσα (200), ὑδροφοβία (153 καὶ 155) κτλ.

4) ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΑΛΛΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ :

Ἐλαιόδενδρα (225), νέον ἄγνωστον φυτὸν (239), φιλοσοφήματά του (339-342), Χαιρετισμοὶ (405), ποίαν ἐντύπωσιν κάμνει εἰς βόρειον Εὐρωπαῖον ἢ Νῆσος (139), ἐξήγησις κοασμῶν βατράχων (156), στράβισμα τῶν δένδρων (154), χαρακτηρισμὸς Τούρκων (182, 196, 263, 268), λάδι τῆς Κρήτης (183), εὐχὴ κρασιοῦ (208), Βιβλιοθήκη εἰς τὸ Ἀρκάδι (269 ἐξ.), ρεμβασμοὶ του (298, 301), μπαξίσια (179, 180), πότε ἐπὶ τέλος ἢ ὥρα τῆς ἀπελευθερώσεως (182, 198, 202), Τουρκικοὶ ἐκβιασμοὶ (178), αἱ τέσσαρες ὠραιόταται τοποθεσίαι ἐν τῇ Νήσῳ (207), φιλαργυρία τοῦ Σ. (134), Ἑλληνικὰ (324), Τζαμὶ λιμένος Χανίων (128), ἡ Κρήτη κῆπος Ἐδὲμ (73 ἐξ., 473 ἐξ.), Ὁρθόδοξος λειτουργία (81), ἐνταφιασμὸς τῶν νεκρῶν (109), μέγας κίνδυνος μέσα εἰς μίαν βάρκαν μεταξὺ Δίας καὶ Ἡρακλείου (59), Ἑβραῖοι καὶ Φράγκοι ἐν Κρήτῃ (B' 180 ἐξ.), ἀντίθεσις Τούρκων καὶ Ἑλλήνων (B' 185), Φιλελληνισμὸς καὶ φιλανθρωπία τοῦ Sieber (B' 213 ἐξ.), ἐξήκοντα εἶδη σταφυλιῶν ἐν Κρήτῃ (B' 60), χαρακτηρισμὸς Ἑλλήνων (B' 185) κτλ.

Ἔρχομαι ἔπειτα εἰς τὸν Γερμανὸν ἱστορικὸν J. W. Zinkeisen (1803-1863) ὅστις ἔχει συγγράψει ἀξιόλογον ἱστορίαν τοῦ Ὀσμανικοῦ Κράτους ἐν Εὐρώπῃ εἰς ἑπτὰ τόμους (ἐν Ἀμβούργῳ καὶ Γότθα 1840-1863)⁹.

Δὲν εἶναι μὲν τόσον ἐκτενὴς καὶ τὸ βιβλίον δὲν ἔχει ἐν ἰδιαιτέρῳ τόμῳ ἔγγραφα, ὡς τὸ παρόμοιον δεκάτομον σύγγραμμα (1827-1835) τοῦ ἐπιφανοῦς Αὐστριακοῦ Ἀνατολιστοῦ Ἰωσήφ φὸν Χάμμερ (1774-

⁹) Πρβλ. ΕΕΚΣ τόμ. Α' 1938, σελ. 351 σημ. 2. Εἰς τὴν παρούσαν μελέτην, ἣτις θὰ συνεχισθῇ καὶ βραδύτερον, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀκολουθῆσω χρονολογικὴν σειρὰν τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν διαφόρων ἔργων διὰ πολλοὺς λόγους. Εἰς τὸ τέλος τῆς ὅλης μελέτης θὰ παρατεθῇ πίναξ διευκολύνων τὴν ἀνεύρεσιν πάσης σχετικῆς πληροφορίας.

1856)⁴, ἀλλ' ὅμως διακρίνεται καὶ αὐτὴ διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ εὐθυκρισίαν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως της. Ὁ τέταρτος αὐτῆς τόμος (ἐκδοθεὶς τῷ 1856), περιέχει ἀπὸ τῆς σελ. 582 μέχρι τῆς σελ. 749 σύντομον ἀλλὰ περιεκτικὴν εἰς γεγονότα καὶ ἐννοίας ἐκθεσιν τῆς ἐνετικῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας. Παρατηρητέον ὅτι ὁ Zinkeisen ἐβασίσθη κυρίως ἐφ' ὅσων πηγῶν ἠδυνήθη νὰ εὔρη ἐν τῇ Παρισινῇ βιβλιοθήκῃ, χωρὶς νὰ μεταχειρισθῇ τὰ Ἐνετικά Ἀρχεῖα. Ὡς ἐκ τούτου⁵ παρέχει μὲν ἀξιολόγους εἰδήσεις καὶ ἀξιόλογον ὕλικόν διὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα, ἐπειδὴ ἀντλεῖ ἐκ πηγῶν τῆς τε Παρισινῆς, ὡς ἐλέχθη, βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, διὰ τοὺς προηγουμένους ὅμως 14ον καὶ 15ον αἰῶνας αἱ πηγαί του περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης βασίζονται ἐπὶ βιβλίων (καὶ ὄχι ἐπὶ ἀνεκδότων χειρογράφων ἐκθέσεων κτλ.) καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐκθεσίς του εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἀτελεστέρα πως. Ὁ ἴδιος ὁ Zinkeisen παρατηρεῖ (ἐν σελ. 620 τοῦ Ε' τόμου): «δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ περιγράψωμεν ἐκτενῶς τὴν ἐν τῇ νήσῳ κατάστασιν μετὰ τὰς δύο ὀλίγον ἀνωτέρω ἐκτεθείσας ἐξεγέρσεις (ἐννοεῖ τὴν ἐξέγερσιν τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου Χορτάτζη τοῦ 1271, καὶ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Καλλιερῶν τοῦ 1368). Μὲ ὀλίγην φαντασίαν δύναται πᾶς τις νὰ σχηματίσῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν εἰκόνα μιᾶς χώρας, ἡ ὁποία ἄλλοτε μὲν ὑπῆρξε μία τῶν πλουσιωτάτων καὶ ὑπὸ τῆς φύσεως δαψιλέστατα προικισθεισῶν χωρῶν τῆς γῆς, τότε ὅμως εἶχε καταντήσει τὸ ταμεῖον πάσης ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος, ἐν φοβερὸν μνημεῖον καταβαραθρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν ἰδίων παθῶν. Ἀκαλλιέργητοι ἀγροί, ἐρημωμένα πεδιάδες, κατεστραμμένα πόλεις καὶ φρούρια, ἀπονεκρωμένα κῶμαι καὶ χωρία, πανταχοῦ ἡ αἱματηρὰ ἀνάμνησις τῆς δυστυχίας τῶν τελευταίων ἐτῶν, πανώλης καὶ λιμός, ἀραιὸς μόνον πληθυσμὸς πλήρης καχυποψίας, ἀποθάρρυνσις, ἀπελπισία, καὶ ὑπεράνω ὅλων τούτων ἡ σιδηρᾶ σπάθη τῆς μέχρι μανίας ἐξωργισμένης Σινιορίας, σπάθη ἡ ὁποία κάθε στιγμὴν ἠπεῖλει νὰ ἐπιπέσῃ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τοῦ μισητοῦ αὐτοῦ τῶν Κρητῶν γένους, διὰ νὰ τὸ ἐξαλείψῃ μέχρι τοῦ τελευταίου ἴχνους του». Ἀλλ' εἰς ποῖον ὄφειλεν ἡ Βενετία τὴν κτῆσιν τῆς Νήσου;

Τὴν κτῆσιν τῆς Κρήτης, παρατηρεῖ ὁ Zinkeisen (σελ. 582), χρεωστεῖ ἡ Βενετία ὄχι εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν ὄπλων της, ἀλλ' εἰς τὴν εὐ-

⁴) Περὶ τοῦ περὶ Κρήτης τμήματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Χάμμερ θὰ γίνῃ ἐν τοῖς ἐπομένοις ἰδιαίτερος λόγος.

⁵) Πρβλ. G e r l a n d, Das Archiv des Herzogs von Kandia σελ. 1.

φυᾶ καὶ ὀξυδερκῆ πολιτικὴν τοῦ Δόγη Ἑρρίκου Δανδόλου. «Ἡ ἀπόκτησις τῆς Νήσου ἦτο τρόπον τινὰ τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνεγείρει ἡ κυριαρχία τῶν θαλασσῶν. Τοὺς κυριωτάτους κίονας τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἀνήγειρεν, ἀρχομένου τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁ ἦρως οὗτος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σταυροῦ καὶ ἐν ὀνόματι τῆς πατρίδος του, εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Θρακικοῦ Βοσπόρου καὶ τῆς Μακεδονικῆς χώρας, εἰς τὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν Πελοποννήσῳ, εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ Ἰονίου Πελάγους».

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ